

השתלשלות ההלכה בביטול חמץ ומכירתו

שי פינקלשטיין
רב קהילת ניצנים

דין התורה:

שמות פרק יב פסוק יט
שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם כיון כל-אכל מחמצת ונכרתה הנפש ההוא מעדת ישראל בגר ובאזרח הארץ

שמות פרק יב

(טו) שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיכם כיון כל-אכל חמץ ונכרתה) הנפש ההוא מישראל מיום הראשון עד-יום השבעי

שמות פרק יג

(ז) מצות יאכל את שבעת הימים ולא-יראה לך חמץ ולא-יראה לך שאר בכל-גבלך)

ההלכה החזל"ת

תוספתא מסכת פסחים (ליברמן) פרק א הלכה ז

בראשונה היו אומ' אין מוכרין חמץ לנכרי ואין נותנין לו במתנה אלא כדי שיאכלנו עד שלא תגיע שעת הביעור עד שבא ר' עקיבא ולמד שמוכרין ונותנין מתנה אף בשעת הביעור אמ' ר' יוסה אילו דברי בית שמיי ואלו דברי בית הלל הכריע ר' עקיבא לסייע דברי בית הלל

משנה מסכת פסחים פרק ב

[*] כל שעה שמותר לאכול מאכיל לבהמה לחיה ולעופות ומוכרו לנכרי ומותר בהנאתו עבר זמנו אסור בהנאתו ולא יסיק בו תנור וכירים רבי יהודה אומר אין ביעור חמץ אלא שריפה וחכמים אומרים אף מפרר וזורה לרוח או מטיל לים:

החיוב ביחס לחמץ:

יש חיוב להוציא את החמץ מהבית	התורה
יש חיוב לכלות את החמץ מהעולם	ההלכה הקדומה (בית שמאי)

<p>יש חיוב לכלות את החמץ, אולם רק חמץ שהוא בבעלותך. אם אינו בבעלותך בשעת הבעור – אינך חייב דבר</p>	<p>ההלכה המאוחרת (ר"ע, בית הלל)</p>
--	--

בטול חמץ-תקופת המשנה

משנה מסכת פסחים פרק ג:ז

[*] ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ולאכול סעודת אירוסין בבית חמיו ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו יחזור ויבער ואם לאו מבטלו בלבו להציל מן הנכרים [ס"א הגייס] ומן הנהר ומן הלסטים ומן הדליקה ומן המפולת יבטל בלבו ולשבות שביתת הרשות יחזור מיד:

ספרי דברים פרשת ראה פיסקא קלא- ב' פרושים בהסבר המילה "לך"

(ד) לא יראה לך שאר, רואה אתה לאחרים, לא יראה לך שאר רואה אתה לגבוה, לא יראה לך שאר רואה אתה בפלטיא.

לא יראה לך שאר, בטל בלבך מכאן אמרו ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו יחזור ואם לאו יבטל בלבו.

בטול חמץ-תקופת האמוראים ותקפות "סתמא דגמרא"

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ו עמוד ב

אמר רב יהודה אמר רב: הבודק צריך שיבטל.

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת פסחים פרק ב הלכה ב

רב אמר צריך לומר כל חמץ שיש לי בתוך ביתי ואינו יודע בו יבטל

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ד עמוד ב

קא משמע לן: כיון דבדיקת חמץ מדרבנן הוא, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה - הימנוהו רבנן בדרבנן.

רש"י מסכת פסחים דף ד עמוד ב

בביטול בעלמא - דכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו, והשבתה דלב היא השבתה.

תוספות מסכת פסחים דף ד עמוד ב

מדאורייתא בביטול בעלמא סגי - פי' בקונטרס מדכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו אלמא השבתה בלב היא וקשה לר"י דהאי השבתה הבערה היא ולא ביטול... ואומר ר"י דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי מטעם דמאחר שביטלו הוי הפקר ויצא מרשותו ומותר מדקאמרינן אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה והא דאמרינן בנדרים (דף מה.) הפקר בפני שלשה מדאורייתא אין צריך.

תמורה בפרשנות של המילה תשביתו:

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ב

מצות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור א אכילתו שנאמר +שמות י"ב+ ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, ומפי השמועה למדו שראשון זה הוא יום ארבעה עשר, וראיה לדבר זה מה שכתוב בתורה +שמות ל"ד+ לא תשחט על חמץ דם זבחי כלומר לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים, ושחיטת הפסח הוא יום ארבעה עשר אחר חצות.

הלכה ב

ומה היא השבתה זו האמורה בתורה היא שיבטל החמץ בלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל.

הלכה ג

ומדברי סופרים לחפש אחר החמץ במחבואות ובחורים ולבדוק ולהוציאו מכל גבולו, וכן מדברי סופרים שבודקין ומשביתין החמץ בלילה מתחלת ליל ארבעה עשר לאור הנר, מפני שבלילה כל העם מצויין בבתיהן ואור הנר יפה לבדיקה...

נוסח הביטול:

נוסח אשכנז

"כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי, דלא חזיתיה ודלא בערתיה, לבטיל ולהוי הפקר כעפרא דארעא".

נוסח ספרד

"כל חמירא דאיכא ברשותי, דחזיתיה ודלא חזיתיה, דבערתיה ודלא ביערתיה, ליבטיל ולהוי כעפרא דארעא"

השתלשלות ביטול החמץ

בהלכה הקדומה	אין אפשרות לבטל את החמץ
במשנה	מעיקר הדין – מבערים בפועל בשעת הדחק – מבטלים (משמעות הביטול – מעין הפקר וסילוק בעלות)
רב – מאה שלישית	מעיקר הדין מבערים בפועל, אולם מצמידים ביטול לבדיקה ליתר בטחון
סתמא דגמרא	מעיקר הדין – מבטלים הבדיקה והביעור הינם רק ליתר בטחון (משמעות הביטול לפי הרמב"ם – קיום מצוות עשה של "תשביתו" על ידי השבתה במחשבה).

מכירת חמץ והתפתחותה:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף כא עמוד א
משנה. כל שעה שמותר לאכול - מאכיל לבהמה לחיה ולעופות, ומוכר לנכרי, ומותר בהנאתו, עבר זמנו - אסור בהנאתו,

תוספתא מסכת פסחים (ליברמן) פרק ב הלכה יב
ישראל וגוי שהיו באין בספינה וחמץ ביד ישראל הרי זה מוכרו לנכרי ונותנו במתנה וחוזר ולוקח ממנו לאחר הפסח ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה.

שולחן ערוך אורח חיים הלכות פסח סימן תמח
סעיף ג

* חמץ של ישראל * שעבר עליו הפסח, (ז) ג ז [ג' אסור בהנאה * ד' ג'] אפילו (ח) הניחו ד' שוגג (ט) או אנוס. * (י) ואם מכרו או נתנו (יא) <ד> לאינו יהודי (יב) ד [ח] ה [ח ב] שמחוץ לבית קודם הפסח, אף על פי שהישראל מכרו לאינו יהודי ויודע בו שלא יגע בו כלל אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח (יג) ויחזור [ט] ויתננו לו, מותר * (יד) ובלבד שיתננו לו (טו) ו' מתנה גמורה (טז) בלי שום תנאי, (יז) או שימכרנו לו * (יח) [יא] מכירה גמורה * (יט) ה' בדבר מועט; ו' אבל * מתנה (כ) יא' ו' על מנת להחזיר * (כא) ה לא מהני.

ט"ז אורח חיים סימן תמח ס"ק ד

ר' דוד הלוי נולד בשנת שמ"ו (1586) בלודמיר (פולין).

(ד) (פמ"ג) לעכו"ם שמחוץ לבית. כ"כ ב"י דמשמע מדברי ת"ה דלא מהני נתינת חמץ לעכו"ם (אא"כ הוא עכו"ם) שמחוץ לבית ואין הכוונה שהעכו"ם יהי' איש נכרי ואין דר בבית ישראל אבל על החמץ אם הוא בבית ישראל אין קפידא דבר זה ודאי אין לו טעם וריח דגרע טפי מה שהחמץ בביתו ותו דבת"ה לא כ' שמחוץ לבית אלא מחוץ לבי' משמע דעל החמץ אמר שיהי' חוץ לבית ובעכו"ם לא איכפת לן אפי' אם הוא בבי' משר' שלו שהרי בסמוך מתיר אפי' מכה' אותו ורגיל בו ויודע כל כ"ז כתבתי לדע' ב"י בשם ת"ה אבל עיקרא דמלתא לא נלע"ד דהא אית' בהדיא פ"ק ד"ז הבאתיו בסי' תמ"ה דייחד לו קרן זוית לחמצו של עכו"ם אינו זקוק לבער דעכו"ם כי מעייל לדנפשיה קא מעייל משום שנא' לא ימצא בבתיכם יצא זה שאינו מצוי בידך ופירש"י שהרי אותו זוית מסורה לעכו"ם וש"מ דאפי' בבית מהני בייחד לו קרן זוית אלא ודאי דגם ת"ה לא בא למעט יחד לו קרן זוית דזה קרוי נמי חוץ לבית ישראל כנלע"ד פשוט: ופשוט הוא שהחמץ יהיה מונח במקום שהעכו"ם יכול לכנוס שם מעצמו כדמשמע לישנא דגמ' דעכו"ם עייל לדנפשיה וכ"ש שלא יסגירנו במסגרת וישראל יחזיק המפתח בידו או יניח חותמו עליו וגם צריך שימכר' לו בפ"ה אותו החדר עם החמץ שבו דאל"כ הרי הוא בבתיכם וכל שאינו עושה בדרך שזכרנו ה"ז עובר בב"י ובב"י וחמצו לאחר הפסח אסור בהנאה: ודבר פשוט הוא שאין למכור החמץ למומר דאע"פ שחטא ישראל הוא: ומעשה היה בא' מחזיק אורנד"א בכפר שמכר יין שרף שלו להפקיד שלו שהי' מומר והיה סך הרבה וקשה הדבר להפסיד היין שרף וקרוב היה שלא יציית ישראל בזה ואמרתי שיחליפנו הפקיד עם עכו"ם אחר ויקח ממנו יי"ש אחר ואז מותר לישראל זה כמו דאי' פ"ק דחולין חמץ של עוברי עבירה מותר אחר הפסח מפני שהן מחליפים פ"ה וחמץ אינו תופס דמיו וה"ה נמי אם ימכרנו הפקיד להעכו"ם מותרים המעות לישראל מטעם זה כנלע"ד:

פניני הלכה

מי שקנה מניות בחברה שיש בבעלותה חמץ, והגיע פסח, אם יש לו סמכות להביע דעה כיצד לנהוג בענייני החברה, מה למכור ומה לקנות, נחשב שהחמץ בבעלותו, ועובר עליו בבל יראה ובל ימצא. אבל אם אין לו סמכות להביע דעה, הרי הוא ככל המשקיעים במניות, שהחברה חייבת לו אחוזים משוויה, אבל רכושה אינו נחשב שלו, ולכן אינו עובר על החמץ שלה באיסור. לפי זה, המשקיעים את כספם בקרנות נאמנות או בקופות גמל, אף שאולי מנהלי הקופות משקיעים חלק מהכספים בחברה שיש ברשותה חמץ, אין למשקיעים איסור, מפני שאין החמץ הזה נחשב בבעלותם. ויש מחמירים בזה

הרב זוין מועדים וזמנים-שינויים כלכליים כמניע לשינוי במכירת חמץ

דוגמא א-

התוספתא דנה ב"היו באים בספינה" והתירו מכירת החמץ לגוי בצורה שעל פניה נראית מצומצמת. אולם, כבר בזמן הטור הוא הבין שהתוספתא "דיברה בהווה" ומכיון שתנאי החיים השתנו וכמות גדולה יותר של חמץ נמצאת ברשותו של כל יהודי, היהודי לא יהיה מוכן לוותר על חמצו. כתוצאה מכך יישמו מכירה גמורה אך עם ידיעה שהגוי יחזיר את החמץ ליהודי אחר הפסח.

דוגמא ב-

יהודים רבים התפרנסו לא רק ממכירת יי"ש אלא גם מהעמדת שוורים ופיטום בהמות ע"י האכלתם בחמץ. יהודים רבים לא יכלו שבהמותיהם לא יפוטמו במהלך הפסח, שכן הם יוכחשו ויגרם הפסד גדול. כתוצאה מכך החלו "למכור" גם את הבהמות ואת מאכלי החמץ שלהם לגוי. זו הייתה "הערמה" שנראית לעין שהרי הגוי היה מאכיל את הבהמה בפסח בחמץ. מכל מקום, בגין ההפסד הגדול שהיה נגרם-התירו הערמה שכזו

דוגמא ג-

הייתה תקופה בה יהודים רבים התפרנסו ממכירת יי"ש. חמץ זה הוא חמץ גמור העשוי מתבואה חמוצה וגם אין את האפשרות להוציא את החמץ הזה מרשות לרשות. כתוצאה מכך עברה מכירת החמץ ממכירה ממשית ומוחלטת על דעת שהגוי יחזיר לו חמצו, למכירה "פורמלית" שענינה-הגוי לא באמת קונה, היהודי לא באמת מוכר ואין הוצאת חמץ מרשות היהודי לרשות הגוי.